

отлучении его вышла в замужество за запорожского казака Ивана Веретенникова, а потому просил об отдалении ему по-прежнему жены его Агафьи" [5, арк.1].

Під час розгляду справи у консисторії було з'ясовано, що священник Йосип Міханшин, котрий вінчав подружжя, 5 лютого 1793 року помер. Сам ініціатор порушення справи Аникій Куракін на виклик до консисторії не з'явився. Потім було взято свідчення у 20-річної Агафії Петрової і 25-річного Івана Веретенникова. Жінка розповіла, що матір'ю у 14-річному віці була видана заміж за сина вдівця Василя Куракіна Аникія. Через рік подружнього життя він пішов на заробітки і не з'являвся 5 років. Потім Агафія вдруге вийшла заміж за козака Івана Веретенникова [5, арк.2-2зв.], з яким прижила двох дітей, котрі ще маленькими померли. Веретенников наполягав на тому, ніби Агафія запевнила його, що її першого чоловіка вже немає в живих. На жаль, у даній справі немає рішення духовної консисторії. Однак, вивчаючи аналогічні справи, можна передбачити вирок: повернутися Агафії до першого законного чоловіка Аникія після відбуття ними обома епитимії.

Отже, багатозлюбність була поширена серед мирян Російської імперії XVIII ст. Її причини крилися в соціально-економічних, політичних обставинах того історичного періоду. Чоловіки залишали своїх дружин найчастіше через мобілізацію на військову службу (рекрутські набори); бажання переселитися, обжитися на незаселених слободах; заробітки. Жінки покидали своїх чоловіків, як правило, через сімейні конфлікти, сварки; заробітки. Потрібно зважати на те, що жінки, котрі мали дітей, не могли піти з дому (хоча були й винятки).

Певну роль у процесі багатозлюбності відігравали і священнослужителі, які вінчали пари чи з матеріальної вигоди, чи з незнання реального сімейного стану осіб, котрі заявили про бажання укласти шлюб. Вони розуміли, що мали всі шанси не бути покараними, тому іноді й ризикували, навіть не маючи достатніх підтверджень відсутності перешкод для вінчання. Тож панотці освячували шлюби, які потім визнавалися незаконними, і самі несли покарання від духовних судів. Часто про існування незаконного шлюбу ставало відомо через багаторокові після його укладання, випадково або через подання скарги рідними чи близькими подружжя.

Перспективами подальших досліджень даної теми може бути розширення джерельної бази дослідження, хронологічних і територіальних меж.

1. Бердников И.С. Краткий курс церковного права / Илья Степанович Бердников. — Казань : Типография Императорского университета, 1888. — 483 с. 2. Владимирский-Буданов М.Ф. Обзор истории русского права / Михаил Флегонтович Владимирский-Буданов. — Ростов-на-Дону: Изд-во "Феникс", 1995. — 640 с. 3. Военные уставы Петра Великого / Под ред. Н.Л. Рубинштейна. — М.: Тип. Б-ки им. Ленина, 1946. — 80 с. 4. Демидов В. Церковно-судебная практика по делам брачным в Белгородской епархии / В. Демидов // Харьковский сборник. — 1891. — Вып. 5. — С.53-92; 1895. — Вып. 9. — С.100-128. 5. Державний архів Одеської області. — Ф.37. — Оп.1а. — Спр.43. 6. Державний архів Чернігівської області (далі — ДАЧО). — Ф.679. — Оп.5. — Спр.34. 7. ДАЧО. — Ф.679. — Оп.1. — Спр.662. 8. ДАЧО. — Ф.679. — Оп.1. — Спр.1120. 9. ДАЧО. — Ф.679. — Оп.1. — Спр.1311. 10. Когут, Зенон. Російський централізм і українська автономія: Ліквідація Гетьманщини, 1760-1830 / Зенон Когут. — К.: Основи, 1996. — 317 с. 11. Лебедев А. О брачных разводах по архивным документам Харьковской и Курской духовных консисторий / А. Лебедев // Чтения в Императорском обществе истории и древностей Российских. — 1887. — Книга II. — С.2-30. 12. Левицкий О. Черты семейного быта в Юго-Западной Руси в XVI-XVII вв. / О. Левицкий // Архив Юго-Западной России, издаваемый Комиссиею для разбора древних актов. — К., 1909. — Часть XVIII, т. III. Акты о брачном праве и семейном быте в Юго-Западной Руси в XVI-XVII — С.1-120; Левицкий О. Невинчани шлюби на Україні / О. Левицкий // Записки Українського наукового товариства в Києві. — 1909. — Книга III. — С.98-107; Левицкий О. / О. Левицкий Обычные формы заключения браков в Южной Руси в XVI-XVII ст. // Киевская старина. — 1900. — № 1. — С.1-15. 13. Лещенко В. Ю. Русская семья (XI-XIX): Монография / В. Ю. Лещенко. — СПб.: СПГУТД, 2004. — 608 с. 14. Маслійчук В. Дев'янтна поведінка жінки на Слобожанщині у 80-х — 90-х рр. XVIII ст. (за матеріалами повітових судів Харківського намісництва) / В. Маслійчук // СОЦІУМ. Альманах соціальної історії. — 2005. — Вип.5. — С.197-215; Маслійчук В. Насильство в родині на Лівобережній та Слобідській Україні у другій половині XVIII ст. / В. Маслійчук // СОЦІУМ. Альманах соціальної історії. — 2007. — Вип.7. — С.243-263. 15. Миронов Б. Н. Социальная история России периода империи (XVIII-начало XX вв.) / Борис Николаевич Миронов. — СПб.: Издательство "Дмитрий Булавин", 1999. — Т. 1. — 548 с.; Т. 2. — 566 с. 16. Павлов А. 50-я глава Кормчей книги, как исторический и практический источник русского брачного права / Алексей Павлов. — М., 1887. — 452 с. 17. Полное собрание законов Российской империи. — Т. V. — № 3006. 18. Российский государственный исторический архив (далі — РГИА). — Ф.796. — Оп.25. — Д.252. 19. РГИА. — Ф.796. — Оп.25. — Д.299. 20. РГИА. — Ф.796. — Оп.49. — Д.29. 21. Суворов Н. С. Учебник церковного права / Николай Семенович Суворов. — М.: Т-во "Печатня С. П. Яковлева", 1912. — 531 с. 22. Сулима М.М. Грехи розмаїтї: епитимійні справи XVII-XVIII ст. / Микола Матвійович Сулима — К.: Фенікс, 2005. — 256 с. 23. Цатурова М.К. Русское семейное право XVI-XVIII вв. / М. К. Цатурова. — М.: Юрид. лит., 1991. — 112 с. 24. Центральний державний історичний архів України в м. Києві (далі — ЦДАІК). — Ф.127. — Оп.152. — Спр.25. 25. ЦДАІК. — Ф.990. — Оп.1. — Спр.194. 26. ЦДАІК. — Ф.990. — Оп.1. — Спр.360. 27. ЦДАІК. — Ф.990. — Оп.1. — Спр.526. 28. ЦДАІК. — Ф.990. — Оп.1. — Спр.527. 29. ЦДАІК. — Ф.990. — Оп.1. — Спр.528. 30. ЦДАІК. — Ф.990. — Оп.1. — Спр.586.

Надійшла до редколегії 27.01.10

М. Сайчук, асп.

ПОЛІТИЧНІ МОТИВИ В РАДЯНСЬКОМУ ЕКСПОРТІ НАФТИ ТА ПРИРОДНОГО ГАЗУ ДО КРАЇН РАДИ ЕКОНОМІЧНОЇ ВЗАЄМОДОПОМОГИ І НА ЗАХІД

В статті досліджено зв'язок між експортом нафти і природного газу з СРСР та радянською зовнішньою політикою. З'ясовано, що продаж енергоресурсів був важливим інструментом поширення геополітичного впливу Радянського Союзу.

The article deals with the issue of impact of Soviet oil and natural gas exports on foreign policy of the USSR. The author places special emphasis on the idea that by means of export of energy resources the Soviet Union tried to expand its geopolitical influence on the world stage.

Радянське керівництво завжди розглядало зовнішньоторговельну діяльність як політичний інструмент впливу. Зовнішня торгівля СРСР і політичне завдання по підтримці односторонніх закордонних, стабілізації васальних режимів у Східній Європі завжди були тісно переплетені. Також СРСР використовував свій експорт, щоб маніпулювати процесом прийняття ключових політичних рішень у розвинувих західних країнах [7; с. 186].

Експорт енергоресурсів в якості політичного інструменту впливу СРСР почав застосовувати після Другої світової війни, хоча радянська економіка сама знаходи-

лася у важкому стані. Так, в 1948 р. більше за всіх радянських поставок нафтопродуктів отримала Югославія, але в 1949-ому повністю втратила ці поставки через зміну ставлення Сталіна до режиму Й.Тіто. Натомість Фінляндія, з точки зору радянського керівництва, вела правильну зовнішню політику, тому отримала в 1949 р. нафтопродуктів більше, ніж будь-яка країна, після Болгарії [10; с. 126-128].

З 1950-х рр. експортна політика Радянського Союзу отримала чіткі політико-ідеологічні орієнтири. Дешеві енергоресурси стали важливою формою підтримки

"країн народної демократії". В грудні 1959-го в Москві уряди СРСР, Чехословаччини, Угорщини, НДР і Польщі підписали угоди про постачання сирої нафти з Радянського Союзу і будівництво з метою її транспортування першого транс'європейського магістрального нафтопроводу "Дружба" довжиною 5500 км. Одночасно з "Друбкою" у Східній Європі з участю СРСР почалося спорудження нафтопереробних заводів під нафту радянських сортів: у Плоцьку (Польща), Братиславі (Чехословаччина), Сизхаломбаті (Угорщина), Шведті (НДР). Згодом ще в Бургасі та Плевні (Болгарія), Георгіу-Деж (Румунія). Усі вони були міцно прив'язані до нафтопроводів з СРСР. Загалом на 1 січня 1976 р. в соціалістичних країнах було введені в дію підприємств з переробки радянської нафти загальною потужністю 33,7 млн. т/рік. [6; с. 90].

Політичний підтекст нафтових поставок з СРСР до Східної Європи також чітко простежується в цінах на нафту, які були не вигідними для радянського постачальника. У 1966-1970 рр. СРСР постачав країнам Ради економічної взаємодопомоги сиру нафту за ціною 15-18 карбованців, що, на думку сучасних російських дослідників, не покривало навіть витрат на її видобуток і транспортування [9; с. 482-484].

Однак значно більшим чинником, ніж нафта, що міг використовуватися в політичних цілях, був експорт природного газу. Це пов'язано з самою природою цього енергоносія. На відміну від нафти, яку можна закуповувати в різних регіонах світу й доставляти до споживачів різними видами транспорту, природний газ у промислових обсягах міг транспортуватися тільки трубопроводами. Будівництво трубопроводів є вартісним і трудомістким процесом, тому здійснюється лише за багаторічними договорами, розрахованими як мінімум на 10-20 років, що гарантуються урядами держав. Реалізація таких проектів неодмінно прив'язувала країни-споживачі природного газу до країни-постачальника. Замінити постачальника природного газу споживач не міг. У цьому полягала головна відмінність експорту природного газу від експорту нафти. Тому СРСР надавав більше значення саме газу, оскільки він від початку експорту був значною мірою політичним фактором.

Перший експортний газопровід в історії почав діяти в 1943 р.: Опари – Самбір – Стальова Воля (Польща). [8; с. 48] Німецька окупаційна влада організувала ним доставку природного газу з родовища Дашава в Галичині до промислових підприємств Генерал-губернаторства. Після закінчення війни розробку родовищ Західної України активно провадив СРСР. У 1948 р. був уведений до експлуатації газопровід Дашава – Київ, який до 1951 р. був подовжений через Брянськ до Москви. Це був найпотужніший на Європейському континенті газопровід. З 1950 р. в Харківській області почався видобуток газу на Шебелинському газоконденсатному родовищі, котре майже 20 років залишалося головним джерелом газу в СРСР. Звідси газ постачався до промислових міст всієї європейської частини СРСР.

Але експорт газу залишався порівняно скромним. За перші 20 років після війни було продано загалом 5,6 млрд. кубометрів. Відкриття в 1950-1960-х рр. нових велетенських родовищ в Сибіру й розширення потужностей в УРСР, Середній Азії та на Північному Кавказі призвели до того, що загальне виробництво газу в СРСР за десять років зросло вчетверо й досягло в 1970 р. 198 млрд. кубометрів. У той період газові ресурси країни оцінювалися приблизно в 40% світових запасів, що забезпечувало лідерство на енергетичному ринку [11; с. 87]. На черзі була реалізація планомірної програми експорту газу.

Природний газ відіграв особливу роль у поглибленні радянського контролю над економіками соціалістичних країн Ради економічної взаємодопомоги. При проектуванні та будівництві газопроводів закладалися системні рішення: спорудження багатоцехових компресорних станцій і багатониткових газопроводів в одному коридорі, поєднаних між собою перемичками. Так в СРСР відбулося формування і розвиток Єдиної системи газопостачання. Розширення цієї системи за кордон дозволяло системно впливати на інші країни, прив'язані до газових родовищ СРСР через газопроводи. І в 1967 р. було закінчено будівництво першого експортного магістрального газопроводу "Братерство", протяжністю 600 км. Він приєднав газорозподільні мережі Чехословаччини до Єдиної системи газопостачання СРСР, а також дозволив здійснювати транзит газу далі на захід. Найбільшим об'єктом соціалістичної економічної інтеграції стало освоєння Оренбурзького газоконденсатного родовища та будівництво магістрального газопроводу Оренбург – Західний кордон СРСР ("Союз") протяжністю 2750 км. Після введення до експлуатації на початку 1979 р. по ньому постачалося до соціалістичних країн 15,5 млрд. кубометрів на рік. Особливість цього проекту полягала в тому, що газопровід споруджувався на основі багатостороннього міжурядового договору, за яким соціалістичні країни виконували конкретні обсяги робіт та брали участь в матеріальних і фінансових затратах. У розвиток Оренбурзької угоди в середині 1980-х рр. була укладена система Ямбурзьких міжурядових угод. Це була низка типових договорів про співробітництво в освоєнні Ямбурзького газового родовища, будівництво магістрального газопроводу Ямбург – Західний кордон СРСР та інших промислових об'єктів на території СРСР та пов'язаних з цим поставках радянського природного газу між СРСР та Чехословаччиною (від 16 грудня 1985 р.), Угорщиною (від 30 грудня 1985 р.), Болгарією (від 19 березня 1986 р.), НДР (від 20 січня 1986 р.), Польщею (від 29 січня 1987 р.). Відповідно до цих угод, наприклад, Угорщина брала участь в будівництві промислових і соціально-побутових об'єктів Тенгізького нафтогазового родовища в Казахстані, а Чехословаччина – на Уральському газовому комплексі. СРСР зобов'язався здійснити розрахунки за виконані роботи й надані матеріальні цінності поставками цим країнам природного газу.

Загалом соціалістичні країни забезпечували свої потреби в імпорти нафти та газу на 100% за рахунок поставок з СРСР. Одночасно з нарощуванням цих поставок зростала й питома вага промислового виробництва, спрямованого на зустрічні поставки до СРСР в обмін на енергоносії. Зрозуміло, що поки СРСР за допомогою дешевих енергоресурсів комплексно інтегрував до системи своїх інтересів економіки соціалістичних країн, у Східній Європі просто не залишиться економічного базису для появи й зміцнення політичних рухів, здатних змінити прорадянський зовнішньополітичний курс цих країн. І навпаки: відмова від субсидіювання Східної Європи дешевими енергоносіями могла підштовхнути союзників СРСР до розширення торговельних контактів із Заходом. А за торгівлею завжди йдуть політичні контакти. Тому, на думку американських експертів, у Москві не бажали такого розвитку подій і готові були нести збитки. "Радянський експорт нафти за тверду валюту обмежувався зобов'язаннями щодо поставок до Східної Європи, – писав аналітик корпорації "RAND" Т.Густафсон. – Східноєвропейські союзники Рад не могли дозволити собі купувати нафту на світовому ринку. Тому хоча субсидіювання експорту нафти до країн Східної Європи в 1980 році коштувало Радам біля \$10 млрд. на рік, вони

від цих витрат не відмовлялися, бо радянські лідери не хотіли ризикувати втратою своїх союзників" [3; Р. 7-8].

З 1957 р. СРСР розпочав експорт нафти до країн Західної Європи. Його характерною рисою була готовність СРСР до бартерних угод, а також штучне заниження цін. З такою агресивною стратегією Радянського Союзу на європейському енергоринок зустрілися вперше з початку холодної війни й одразу оцінили її як політичну атаку. "Хрущов неодноразово погрожував нас поховати у землі, — писав тоді американський сенатор Кеннет Кітінг. — Сьогодні стає все більш очевидним, що, коли дати йому волю, то він охоче втопить нас у нафтовому океані" [11; с. 86].

У 1968 р. Зовнішторгбанк СРСР підписав з Австрійським контрольним банком кредитний договір, за яким австрійці надавали кошти для оплати радянських закупів на Заході труб великого діаметру та обладнання для будівництва газопроводів, а СРСР повертав кредит за рахунок оплати поставок природного газу до Австрії через територію Чехословаччини по газопроводу "Братерство". Так нейтральна Австрія стала першою країною Західної Європи, до якої розпочалися поставки радянського газу. Але справжній прорив відбувся наступного 1969-го, коли СРСР розпочав переговори з німецьким концерном "Ruhrgas AG" та італійським "ENI". Тоді ж "ENI" за посередництва "Snam Rete Gas" уклала перший контракт на поставку 100 млрд. кубометрів газу протягом 20 років в обмін на поставку з Італії труб великого діаметру та обладнання на \$300 млн. Самі поставки газу розпочалися з 1974 р. завдяки введенню в дію газопроводу на території Австрії, для будівництва котрого були використані італійські поставки.

1 лютого 1970 р. міністр економіки ФРН К.Шіллер і радянський міністр зовнішньої торгівлі М.Патолічев підписали безпрецедентний договір про початок поставок природного газу з СРСР до Західної Німеччини. Це був фінал важких дев'ятимісячних переговорів, які відбувалися послідовно у Відні, Москві, Кельні та Есені. СРСР зобов'язувався щорічно постачати до ФРН 3 млрд. кубометрів природного газу. Німецька компанія "Mannesmann AG" брала на себе зобов'язання розрахуватися за отримане паливо зустрічними поставками 1,2 млн. тонн труб великого діаметру, необхідних СРСР для прокладки газопроводу "Союз". Інша компанія "Ruhrgas AG" із Есена закупала радянський газ і постачала його клієнтам у ФРН через свої газорозподільні мережі. Фінансове забезпечення угоди гарантував консорціум німецьких банків на чолі з "Deutsche Bank", що виділяли Радянському Союзові на пільгових умовах кредит на 1,2 млрд. марок. Ця система договорів отримала назву "газ в обмін на труби великого діаметру". Самі поставки розпочалися 1 жовтня 1973 р., коли керівник "Ruhrgas AG" Г.Шельбергер у Вайдхаузі на кордоні між Чехословаччиною та ФРН урочисто відкрив кран на газопроводі [12; с. 5].

Домовленості 1970 року були розвинуті в угодах 1972, 1974, 1979 і 1981 рр., котрі передбачали збільшення обсягів поставок газу. Розвиток енерготоргівлі супроводжувався будівництвом крупних транс'європейських газопроводів. Це були знамениті контракти серії "газ в обмін на труби". У 1976 р. "Gaz de France" і "Ruhrgas AG" заснували компанію MEGAL GmbH й почали будівництво газопроводу MEGAL, яким радянський газ із Чехословаччини мав транспортуватись через Західну Німеччину до Франції. "MEGAL NORD" довжиною 461 км був побудований в 1977 р. від Вайдхауза до Меделсхейма на німецько-французькому кордоні. Газопровід "MEGAL SÜD" від Оберкаппеля на німецько-австрійському кордоні до Швандорфу довжиною 167 км

був побудований в 1980 р. Загалом MEGAL служив шляхом для радянського газу в системи західноєвропейських газопроводів "TENP", "SETG" та "WAG". Експорт газу по них здійснювався в межах міжурядових довгострокових угод, на базі котрих укладалися річні контракти. Вони надійно закріплювали ці сталеві трубопровідні зв'язки, особливо з огляду на нафтові кризи 1973 і 1979 років, коли Західна Європа різко збільшила свою зацікавленість в природному газі з СРСР, щоб зменшити нафтову залежність від Близького Сходу і Алжиру.

Крім того, оплата поставок енергоресурсів з СРСР зустрічними поставками західної продукції слугувала додатковим стимулом до поглиблення відносин з СРСР. Наприклад, в договорах існував пункт, за яким радянські зовнішньоторговельні організації зобов'язувалися використовувати виручку від експорту природного газу до західних країн для закупівлі в цих країнах товарів на комерційних засадах. За американськими даними, на придбання промислового обладнання і труб було використано біля 11 з 15 млрд. доларів кредитів, наданих французькими та німецькими банками Москві під гарантії своїх урядів. Під час затвердження такої схеми, на застереження щодо її дорожнечі для СРСР Генеральний секретар ЦК КПРС Леонід Брежнєв пояснив її доцільність саме політичними мотивами: "Розрядка дорожче" [12; с. 6]. Тобто амбіційний енергетичний проект розглядався Брежнєвим як своєрідні підвалини для політичного зближення з окремими країнами західного блоку. Намагаючись закріпити успіх, в 1977 р. на зборах керівництва Польської об'єднаної робітничої партії Брежнєв виступив з ініціативою про скликання Загальноєвропейської наради з енергетики, яке б опікувалося енергетичним співробітництвом країн Європи в розвиток Хельсінкських домовленостей 1975 року. Ця ініціатива тоді була проігнорована. Щоб усвідомити всю революційність цієї пропозиції Брежнєва, знаменно, що аналогічна європейська ініціатива — Енергетична Хартія Об'єднаної Європи — була висунута прем'єр-міністром Нідерландів Руудом Любберсом тільки 25 червня 1990 року, а юридично обов'язковий договір країни Західної і Центральної Європи підписали тільки через чотири роки.

Тобто насправді значення експорту енергії виходило далеко за межі однієї економіки і повністю узгоджувалося з поширеною на Заході думкою про енергоносії як насамперед політичний товар. Аналітики ЦРУ так наголошували в меморандумі "СРСР: як радянські лідери розуміють свої економічні проблеми": "Політика в галузі енергетики й видобування нафти нерозривно пов'язана з одним з самих важливих завдань радянської зовнішньої політики — гегемонії у Східній Європі" [2; Р. 5]. Що стосується будівництва експортних газопроводів з СРСР до Європи, яке розгорнулося в 1970-80-х рр., то аналітики ЦРУ вбачали в них радянську гру на розбіжностях інтересів між західноєвропейськими країнами і США. "Маніпуляція газом, — зазначалося в оцінці ЦРУ, — може бути використана для впливу на позицію європейських членів НАТО щодо реалізації Довгострокового плану оборони НАТО та рішення щодо розгортання ядерних сил середнього радіусу дії. Зокрема, зростання залежності Західної Німеччини від радянського газу з 14% до 29%... може стати одним з аргументів для тих груп, котрі хочуть обмежити реальну німецьку участь в коаліційній обороні. Аналогічним чином ймовірне подвоєння французької залежності від радянського газу допоможе зусиллям СРСР загальмувати й скоротити військову кооперацію між Францією та іншими членами Альянсу. Нарешті, відтоді як Бельгія почала отримувати природний газ від Рад в 1979 році,

СРСР отримав додатковий дипломатичний важіль, яким стимулював бельгійську незгоду з розгортанням ядерних сил середнього радіусу дії" [1; Р. 4-5].

Крім того, нафта і газ широко використовувалися Радянським Союзом для маніпулювання внутрішньополітичними подіями в країнах-покупцях. Зокрема, за рішеннями вищих партійних органів радянські зовнішньоторговельні організації укладали угоди з конкретними підприємствами на Заході на поставку їм нафти за пільговими зниженими цінами. А вони у свою чергу перепродавали нафту всередині своїх країн за ринковими цінами, а отриманий додатковий прибуток витрачали на політичні цілі, котрі були в інтересах СРСР. Перший голова уряду Росії Є.Гайдар у своїй книзі "Загибель імперії. Уроки для сучасної Росії" наводить цілу низку таких прикладів, коли пільгові нафтові контракти уклалися з фірмами, що належали членам закордонних комуністичних партій [7; с. 186-188].

США звернули увагу на очевидні зміни в зовнішній політиці Західної Європи під впливом розвитку енергетичного співробітництва з СРСР. Американське керівництво вбачало в цьому загрозу трансатлантичної єдності. Особливо це стосувалося ФРН. Перші приклади прямого зв'язку між енергетичним співробітництвом і політичним порозумінням між ФРН та СРСР відносяться до 1960 р., коли Радянський Союз розмістив у Західній Німеччині замовлення на поставку труб великого діаметру. Канцлер Конрад Аденауер спочатку дозволив ці контракти, проте 11 квітня 1963 року заборонив їх під приводом того, що їх реалізація загрожує безпеці ФРН та її союзників. Одночасно федеральний уряд відмовився гарантувати кредити під торговельні угоди з СРСР. Ця зміна позиції Аденауера була продиктована тиском США та вразливим становищем ФРН після Другої світової війни. Урядова заборона спричинила незадоволення бізнес-еліти й обговорювалася в бундестазі. Частина західнонімецького ділового світу (компанії "Phoenix-Rheinruhr", "Mannesmann AG", "Krupp", "Salzgitter AG", "Siemens", "Haniel", "IG Farben", "Thyssen", "Hoechst", "AEG") дистанціювалися від ХДС/ХСС. Після виборів 1966 року "правим" довелося розділити владу з соціал-демократами та вільними демократами, а восени 1969 року в ФРН уперше був сформований уряд зовсім без участі християнських демократів. Його очолили федеральний канцлер соціал-демократ Вілі Брандт і міністр зовнішніх справ вільний демократ Вальтер Шеель, з котрими пов'язаний початок званої " нової східної політики". Саме її частиною стала серія договорів "газ в обмін на труби великого діаметру". Зацікавленість німецького ділового світу в цих угодах була винятковою. Наприклад, до головного підприємства хімічного концерну "BASF" навіть підводилася спеціальна гілка магістрального газопроводу з СРСР. Відповідно, неухвалене ставлення уряду Брандта до інтересів німецьких промисловців, зацікавлених у розвитку енергетичного співробітництва з СРСР, могло коштувати йому так само дорого, як уряду Аденауера. Наслідком таких тісних відносин стали зміни у зовнішній політиці ФРН. З одного боку, офіційний Бонн погодився на знамените "подвійне рішення" НАТО щодо розміщення на своїй території американських ядерних ракет "Першинг-2". Але в той же час у ФРН обмежили свою реакцію на афганське втручання й відмовилися слідувати за США в застосуванні радикальних санкцій проти Радянського Союзу.

Одночасно з наступом на європейські енергоринки, котрий в цілому себе виправдав, СРСР шукав підступи і до ринків Японії та самих США. Питання про можливий експорт радянської нафти до Японії було вперше по-

рушено на початку 1960-х рр. Вже почалося освоєння родовищ Західного Сибіру, і радянський уряд в особі міністра торгівлі Анастаса Мікояна запропонував Японії поставки цієї нафти. Проте Японія хоча й була енергодефіцитною країною, однак побоювалася потрапити до нафтової залежності від СРСР і відмовилася від пропозиції. Політичні інтереси Японії та відносини з головним союзником США взяли гору над комерційною вигодою. У 1970-ті рр. в Москві повернулися до ідеї поставок нафти в Японію. Японцям було запропоновано профінансувати будівництво нафтопроводу Ангарськ – Находка, і вони загалом погодилися. Держплан СРСР разом з галузевими міністерствами провів економічні розрахунки. Пропускна здатність трубопроводу була визначена в 20-25 млн. тонн на рік [4; с. 95]. За іншими даними, рішенням Політбюро ЦК КПРС планувалося будівництво нафтопроводу з нафтових родовищ в басейні річки Об до Находки для поставок до Японії вдвічі більшої кількості нафти – по 40 млн. тонн на рік. Вартість нафтопроводу оцінювалася в суму не менше \$35 млрд. [10; с. 91]. Керівництво нафтової промисловості СРСР спробувало виступити проти цієї ідеї, але, врешті-решт, проект нафтопроводу був затверджений.

Він за планом поділявся на дві ділянки. Перша – від родовищ Західного Сибіру до Ангарська – мала пройти паралельно існуючому нафтопроводу, яким постачалася нафта на Ангарський нафтохімічний комбінат. Друга ділянка передбачалася від Ангарську уздовж Байкало-Амурської магістралі (БАМ) або Транссибірської магістралі до незамерзаючого цілий рік порту Находка на півдні Приморського краю. Японія бралася профінансувати проект за рахунок коштів державного банку "Eximbank" [4; с. 95]. Однак на проект вплинули військово-економічні інтереси СРСР.

Через різке загострення відносин з КНР Радянський Союз негайно почав споруджувати БАМ – другу залізницю, яка б сполучала Далекий Схід з рештою країни, але проходила на північ від Транссибірської магістралі, що перебувала в зоні досягнення китайських військ у разі війни. Проте уздовж БАМу немає крупних родовищ корисних копалин, освоєння яких надало б економічний сенс будівництву БАМу. Тоді вирішили завантажити нову магістраль нафтою Західного Сибіру для Японії, відмовившись від будівництва другої ділянки нафтопроводу Ангарськ – Находка. В Ангарську планувалося велетенська естакада для завантаження нафти з нафтопроводу до восьмиосних залізничних цистерн вантажопідйомністю 120 тонн кожна. Довжина залізничного потягу мала досягати 2 км.

Уряд Японії побачив у такій зміні проекту військові інтереси СРСР і відмовився його фінансувати. Натомість приватні японські компанії погодилися надавати дорогі комерційні кредити для закупівлі у них залізничних цистерн. Державний японський "Eximbank" надав СРСР цільовий кредит лише під поставку з Японії будівельної техніки. Радянський Союз закупив 166 екскаваторів, понад 600 автокранів і бульдозери в Японії, а також 80 тисяч вантажних автомобілів у ФРН [4; с. 97]. Вони пішли на будівництво БАМу, котре продовжувалося до 2003 р. Таким чином, цей проект поставок нафти до Японії виявився заблокованим з воєнно-політичних причин.

У 1970-х Японії було запропоновано закуповувати 1-2 млрд. кубів газу з родовищ Сахаліну з будівництвом підводного газопроводу. Були узгоджені технічні деталі, проте японський уряд за ініціативою Асоціації економічних організацій "Кейданрен" наклав на цей договір заборону [4; с. 95]. Політичні мотиви також панували в інших газових угодах з СРСР. У 1972-1978 рр. відбувалися переговори, що закінчилися торговими угодами

про участь Японії в Якутському газовому проекті та видобутку газу на Сахалінському шельфі. Вже у 1978 р. розгорнулася геологічна розвідка й відкриті перші два нафтогазові родовища біля Сахаліну й підготовлені значні обсяги газу в Якутії [5; с. 188]. Але через політичний тиск США ці проекти не були реалізовані.

В самій Америці ставлення до постачання радянського газу було подвійним. Нафтова криза 1973 року звернула увагу США до сибірського газу. З'явився проект "Північна зірка", за яким планувалося поставляти щорічно 20 млрд. кубів природного газу з Уренгою до США через спеціально побудований газопровід Уренгой – Мурманськ. Далі газ поступав на завод й доставлявся флотилією з двох десятків танкерів-газовозів у вигляді скрапленого газу на завод з регазації в районі Філадельфії, звідки спрямовувався до американської газової мережі. У червні 1973 р. на державному рівні у Москві був підписаний "Протокол про наміри". Це відбувалося цілком у межах загального процесу розрядки й потепління радянсько-американських відносин, а також в очікуванні на прийняття Конгресом закону про торгівлю, котрий, як домовились Брежнев і Ніксон, надавав Радянському Союзу режим найбільшого сприяння й був внесений до Конгресу США в 1972 р. Однак в США існувала сильна опозиція цьому проекту.

Проізраїльське лобі, представлене сенаторами Генрі Джексоном, Джейкобом Джавітсом і Абрахамом Рібінкоффом спромоглося створити широку двопартійну коаліцію, котра пов'язувала умови торгівлі з правом на вільну еміграцію з СРСР і підтримала поправку Джексона – Веніка. Тепер режим найбільшого сприяння в торгівлі надавався тільки країнам, що дозволяли вільну еміграцію своїм громадянам. Майже одночасно прийняли поправку сенатора Едлая Стівенсона-молодшого до закону про діяльність державного Експортно-імпортного банку США. Вона забороняла давати кредити СРСР на звичайних, як для інших клієнтів, умовах, а особливо на розвиток енергетики. Сильна опозиція у Вашингтоні проти газових проектів з СРСР обумовлювалася думкою, що не варто допомагати СРСР розвивати енергетику, оскільки вона є основою промислового та військового потенціалу. Тому домовленості між керівниками США і СРСР про врегулювання торговельно-економічних відносин залишилися на папері. Таким чином, спроби Радянського Союзу проникнути на енергетичні ринки США і Японії на відміну від Західної Європи не вдалися. І сталося це саме через те, що уряди цих країн вбачали в діях радянського керівництва політичні мотиви, тоді як європейці зосереджувалися на економічних.

У 1962 та 1982 рр. американці ініціювали в межах НАТО введення ембарго на поставки до Радянського Союзу нафтогазового обладнання, а також відмову від договорів на закупівлю енергоресурсів в СРСР. Однак Великобританія, ФРН, Італія та Франція фактично відмо-

вилися від участі в цих економічних санкціях. Протягом холодної війни це були найгостріші внутрішні конфлікти серед країн НАТО, котрі вміло вносилися Радянським Союзом шляхом маніпулювання замовленнями на обладнання, труби та зустрічні поставки палива. Спроби організувати консолідований фронт Заходу проти зростаючого імпорту "червоної нафти" провалилися.

Тим не менше, далекоглядність американської політики та дієвість її методів підтверджується тими політичними подіями, що відбулися пізніше. У 1989 р. після падіння цін на нафту і газ СРСР запропонував союзникам відмовитися від перевідних карбованців і перейти до торгівлі енергоресурсами за валюту по світовим цінам. Вже наступного року перестав існувати Варшавський договір, а соціалістичний табір почав розпадатися.

Таким чином, питання експорту великих обсягів вуглеводневої сировини з СРСР з самого початку не було суто економічним питанням, а було причіпним вагоном за локомотивом зовнішньої політики. Особливо це проявилось при будівництві газопроводу Уренгой – Помари – Ужгород в 1982-1984 рр., котрий і сьогодні залишається головною магістраллю експорту російського природного газу до Європи. Одночасно він залишається в центрі політичного протистояння між США, країнами Європи, Україною та Росією. Прогноз адміністрації президента США Р.Рейгана, зроблений ще в 1981 р. про те, що Кремль буде використовувати енергоресурси в якості зовнішньополітичного важеля тиску, продовжує справджуватися.

1. Intelligence Assessment "USSR-Western Europe: Implications of the Siberia-to-Europe Gas Pipeline", January 1981. [Електронний ресурс]. – Режим доступу до документу: http://www.foia.cia.gov/browse_docs.asp?doc_no=0000500594
2. Intelligence memorandum "USSR: How Soviet Leaders View Their Economic Problems", January 1979. [Електронний ресурс]. – Режим доступу до документу: http://www.foia.cia.gov/browse_docs.asp?doc_no=0000515552
3. Gustafson T. Soviet Negotiating Strategy. The East-West Gas Pipeline Deal, 1980-1984. – Santa Monica, CA: The Rand Corporation, R-3220-FF, February 1985.
4. Барановский А. Хорошо забытое старое // Нефть России. – 2005, июнь. – №6.
5. Ветераны (вспоминания): из истории развития нефтяной и газовой промышленности. – Вып. 19. – Москва: ЗАО "Издательство "Нефтяное хозяйство", 2006.
6. Внешняя торговля СССР: статистический сборник. 1918-1966. – Москва: Международные отношения, 1967.
7. Гайдар Е.Т. Гибель империи. Уроки для современной России. – 2-е изд., испр. и доп. – Москва: Российская политическая энциклопедия (РОССПЭН), 2006.
8. Діак І.В., Осінчук З.П. Газова промисловість України на зламі століть. – Івано-Франківськ: Лілея-НВ, 2000.
9. Дегтев С.И. Внешнеполитические аспекты хозяйственной реформы 1965 г. (на примере нефтяной промышленности СССР) // Алекперов В.Ю. и др. Нефть страны Советов. Проблемы истории нефтяной промышленности СССР (1917-1991). – Москва: Древлехранилище, 2005.
10. Иголкин А.А. Нефтяной фактор во внешнеэкономических связях России за последние 100 лет // Экономический вестник Ростовского государственного университета. – 2008. – Т. 6. – №1.
11. Кампанер Н. Европейская энергобезопасность и уроки истории // Россия в глобальной политике. – Т. 5. – №6. – 2007, ноябрь-декабрь.
12. Путилов Е. Битва за газопровод // Неизвестная разведка. – ООО "Неизвестная разведка. Факты. События. Люди". – 2007. – №1.

Надійшла до редколегії 27.01.10

А. Сергієнко, асп.

СТАНОВИЩЕ ЦЕРКОВНО-ПАРАФІЯЛЬНОГО ШКІЛЬНИЦТВА РОСІЙСЬКОЇ ІМПЕРІЇ В ПЕРІОД "ВЕЛИКИХ РЕФОРМ" ОЛЕКСАНДРА II

В статті аналізується становище церковно-парафіяльних шкіл в Російській імперії за правління Олександра II, а саме їх правове та матеріальне становище в державі.

In the article analyzed the position of church schools-arrival in the Russian empire for the rule of Alexander II, namely them legal and financial position in the state.

Кожен з періодів в історії Російської держави має свої притаманні тільки йому особливості та загальнодержавне значення. Проте специфічними можуть бути не лише події, що впливають на суспільство в цілому, але і явища

повсякденного життя. Відбиток часу був покладений і на виховання дітей, та на роботу освітніх закладів. Їх історія в Російській імперії знає чимало прикладів побудови шкільної системи, котрі відрізнялися своїми напрямками та